

ભારતમાં માનવ વિકાસ આંકનાં વલણો

અમિતભાઈ ગુરજીભાઈ વસાવા
એમ. એડ્. સ્કોલર,
ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન, (એમ. એડ્.) VNSGU, સુરત

સારાંશ

ઈ. સ. 1990માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા માનવ વિકાસ આંકનો સૌપ્રથમ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. માનવ વિકાસ આંકનો ખ્યાલ ભારતીય અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. અમર્ત્ય સેન અને પાકિસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મહેબૂબ ઉલ-હકે આપ્યો હતો. માનવ વિકાસ આંકએ વિશ્વનાં વિવિધ દેશોની સામાજિક સ્થિતિ અને આર્થિક સ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરતો આંક છે. માનવ વિકાસ આંક એ મહત્વનાં ત્રણ ઘટકો-નિર્દેશકો અપેક્ષિત આયુષ્ય (આરોગ્ય) શિક્ષણ અને માથાદીઠ આવક(જીવન ધોરણ)નાં આધારે નક્કી કરવામાં આવે છે. આરોગ્ય અને શિક્ષણ એ દેશની સામાજિક પરિસ્થિતિનું નિર્દેશન કરે છે. જેમાં અપેક્ષિત આયુષ્ય, ઊંચો જન્મદર, નીચો મૃત્યુદર, બાળ-મૃત્યુદર, જીવનની ગુણવત્તા, શિક્ષણનું પ્રાથમિક કક્ષાએ, માધ્યમિક કક્ષાએ અને ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રમાણ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે માથાદીઠ આવક એ દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિનું નિર્દેશન કરે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમનાં વર્ષ-2015માં માનવ વિકાસ અહેવાલમાં વિશ્વનાં 188 દેશો પૈકી ભારતનો માનવ વિકાસ આંક ક્રમ 130 હતો જે વર્ષ 2016માં 131 થયો હતો. જ્યારે માનવ વિકાસ આંકનું મૂલ્ય વર્ષ-2015માં 0.615 હતું જે વર્ષ 2016માં વધીને 0.624 થયું હતું. ભારતમાં વર્ષ-2016માં સરેરાશ અપેક્ષિત આયુષ્ય 68.3 હતું. જેમાં સ્ત્રીઓનું 69.78 વર્ષ અને પુરૂષોનું 67.26 વર્ષ હતું. વર્ષ 2016માં સાક્ષરતાની ટકાવારી 74.04 ટકા હતી. જેમાં સ્ત્રીઓની 65.46 અને પુરૂષોની 82.4 ટકા હતી. વર્ષ 2015માં ભારતની માથાદીઠ આવક 5,497 અમેરિકન ડોલર હતી. જે 2015માં વધીને 5,663 અમેરિકન ડોલર થઈ હતી. માનવ વિકાસ આંકનાં નિર્દેશકોનું આંકડાકીય અર્થઘટન કરતા તારણ કાઢી શકાય કે ભારત દેશનાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, માથાદીઠ આવક અને સેવાક્ષેત્રે સુધારો થયો છે. આથી માનવ વિકાસ આંક એ કોઈ પણ દેશની સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :

માનવ વિકાસ આંક, શિક્ષણ, આરોગ્ય, જીવન ધોરણ (માથાદીઠ આવક)

1. ભારતમાં માનવ વિકાસ આંકનો વલણો

કોઈપણ દેશની આર્થિક પ્રગતિ અને વિકાસ માટેની ક્ષમતા નક્કી કરનારું પરિબળ એટલે માનવ સંસાધન. રાષ્ટ્ર પાસે ગમે તેટલી વિપુલ સાધન-સંપત્તિ હોય પરંતુ સાધન-સંપત્તિનો અસરકારક ઉપયોગ કરીને વિવિધ સેવાઓ સાથે જોડી શકે એવું માનવ સંસાધન નહિ હોય તો દેશ ઝડપથી આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક પ્રગતિ સાધી શકતો નથી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જણાવ્યા મુજબ માનવ વિકાસ એ લોકોની પસંદગીનો વ્યાપ વિસ્તારવાની પ્રક્રિયા છે. જેમાં દીર્ઘ અને આરોગ્યમય જીવન શિક્ષણ અને સારું જીવન ધોરણ જેવી બાબતો સમાયેલી છે. માનવ વિકાસ પ્રજાની પસંદગીનો વ્યાપ વિસ્તારવાની તથા હાંસલ કરેલા સારા જીવન-ધોરણનો સ્તરને વધારવાની પ્રક્રિયા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા 1990થી પ્રકાશિત થતા અહેવાલમાં માનવ વિકાસ અને માનવ વિકાસ આંક અંગે ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. વિકસિત દેશો પાસે જેટલા સાધનો અને ભૌતિક સંપત્તિ છે. તેટલા જ સાધનો અન્ય કોઈ વિકાસશીલ દેશ પાસે હોય પરંતુ ગુણવત્તાસભર માનવ સંસાધન ન હોય તો દેશનો આર્થિક વિકાસ થઈ શકે નહિ.

2. માનવ વિકાસ

માનવીમાં રહેલી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓનાં વિકાસ માટે હાથ ધરવામાં આવતી પ્રક્રિયાને માનવ વિકાસ કહેવાય છે. પ્રજાના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા અને વધારવા માટે લાખો રૂપિયાનું મૂડીરોકાણ કરવામાં આવે છે. માનવ સંપત્તિમાં શિક્ષણ, તાલીમ સંશોધન અને આરોગ્યની સેવાઓ પાછળ મૂડીરોકાણ કરીને ઉત્પાદકતા પર સાનુકૂળ અસર જન્માવી શકાય છે. માનવ વિકાસ એટલે માનવ મૂડીને ઉત્પાદનક્ષમ બનાવી શકાય છે. માનવ વિકાસ એટલે માનવ મૂડીને ઉત્પાદનક્ષમ બનાવી તથા તેની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરીને રાષ્ટ્રનાં આર્થિક વિકાસ માટે તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરવો..

3. માનવ વિકાસ આંક

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા 1990માં પ્રકાશિત થયેલા તેનાં માનવ વિકાસ અહેવાલમાં માનવ વિકાસ આંકની વિભાવનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. માનવ વિકાસ આંકનો ખ્યાલ પાકિસ્તાની અર્થશાસ્ત્રી મેહબુબ ઉલ-હક અને ભારતીય અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેન દ્વારા વિકસિત કરવામાં આવ્યો હતો. માનવ વિકાસ આંક મહત્વનાં ત્રણ નિર્દેશકો વધારાના નક્કી કરવામાં આવે છે.

1. અપેક્ષિત આયુષ્ય
2. શિક્ષણ
3. જીવનધોરણ અથવા માથાદીઠ

અપેક્ષિત આયુષ્ય અને શિક્ષણ એ દેશનાં સામાજિક વલણોનો નિર્દેશ કરે છે. અપેક્ષિત આયુષ્યમાં વૃદ્ધિએ આરોગ્ય, બાળ-મરણમાં ઘટાડો તથા પોષણક્ષમ આહારમાં થયેલી પ્રગતિનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. જ્યારે શિક્ષણ એ શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રોઠ શિક્ષણ તથા પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચત્તર અને તાંત્રિક શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓની નોંધણીનું પ્રમાણ તેમજ મહિલા સાક્ષરતાનો નિર્દેશ કરે છે. માથાદીઠ આવક એ આર્થિક નિર્દેશક છે. જે લોકોને પ્રાપ્ત થતી રોજગારીનાં સ્તર તથા પાયાની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો અને સેવાઓની ઉપલબ્ધિનો નિર્દેશ કરે છે.

વિશ્વના વિવિધ દેશોને અપેક્ષિત આયુષ્ય શિક્ષણ અને જીવન ધોરણ અથવા માથાદીઠ આવકનાં વર્તમાન ન્યૂનતમ મૂલ્ય અને મહત્તમ ઈચ્છિત મૂલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા નીચેનાં માપદંડોને ધ્યાનમાં રાખીને માનવ વિકાસ આંક નક્કી કરવામાં આવે છે.

1. અપેક્ષિત આયુષ્યનું ન્યૂનતમ મૂલ્ય 25 વર્ષ છે. જ્યારે મહત્તમ મૂલ્ય 85 વર્ષ છે.
2. શિક્ષણક્ષેત્રનું ન્યૂનતમ મૂલ્ય 00 છે. જ્યારે મહત્તમ મૂલ્ય 100 છે.
3. જીવન ધોરણ કે માથાદીઠ આવક માટે ન્યૂનતમ મૂલ્ય માથાદીઠ કુલ ધરેલુ પેદાશ જેમાં ન્યૂનતમ અમેરિકન ડોલર 100 અને મહત્તમ ઈચ્છિત મૂલ્ય 40,000 ડોલરમાં રજૂ કરવામાં આવે છે.

4. વિવિધ દેશોમાં માનવ વિકાસના આંકનાં વલણો

વર્ષ-2016માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 2016નાં વર્ષમાં માનવ વિકાસ આંકની દૃષ્ટિએ વિશ્વનાં 188 દેશો પૈકી ભારતનો ક્રમ 131મો હતો અને માનવ વિકાસ આંકનું મૂલ્ય 0.624 હતું. જ્યારે 2014માં વર્ષમાં ભારતનો ક્રમ 130 હતો. વર્ષ 2015માં અમેરિકાના 10માં, કેનેડા 10માં, મલેશિયા 59માં શ્રીલંકા 73માં અને ચીન 90માં ક્રમે હતો જે ભારત દેશનાં માનવ વિકાસ આંક કરતા આગળ હતા. વર્ષ 2015માં 188 રાષ્ટ્રોમાં સૌથી ટોચનાં નીચા સ્થાને આવતા ત્રણ દેશોમાં સાઉથ સુદાન, 181, બારુંદી 184માં અને સેન્ટ્રલ આફ્રિકન રીપબ્લિક 188માં ક્રમે હતા. જેમાં નોર્વેનું માનવ વિકાસ આંક મૂલ્ય 0.949, ઓસ્ટ્રેલિયા 0.939, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ 0.939 હતું. જ્યારે સાઉથ સુદાનનું 0.418 બારુંદી 0.404 અને સેન્ટ્રલ આફ્રિકન રીપબ્લિક .352 હતું.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ 2016નાં માનવ વિકાસ અહેવાલનાં આંકડાઓ પરથી કહી શકાય કે નોર્વે, ઓસ્ટ્રેલિયા, સ્વીઝર્લેન્ડ, અમેરિકા, કેનેડા જેવા દેશોમાં શિક્ષણ, અપેક્ષિત, આયુષ્ય, આરોગ્ય, બાળમરણનું નીચું પ્રમાણ, માથાદીઠ આવક કે જીવન

ધોરણનું ઊંચું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જ્યારે ભારતમાં હજુ વિકસિત દેશો જેવી આરોગ્ય, આવક, શિક્ષણની સુવિધાઓનો વિકાસ થયો નથી. જ્યારે સાઉથ સુદાન, બારુંદી અને સેન્ટ્રલ આફ્રિકન રીપબ્લિક દેશોમાં માનવ વિકાસને લગતી સેવાઓનું પ્રમાણ નીચું રહ્યું છે.

5. માનવ વિકાસ આંકનાં નિર્દેશકો

1. આરોગ્ય

તંદુરસ્ત શ્રમિક દેશનાં આર્થિક વિકાસની પૂર્વશરત ગણી શકાય. તંદુરસ્ત સમાજની શરૂઆત તંદુરસ્ત બાળકથી જ થઈ શકે અને તંદુરસ્ત બાળકોનો આધાર માતાની તંદુરસ્તી અને આરોગ્યની સભાનતા પર રહેલો છે. જ્યારે માનવીનું આરોગ્ય સુધરે અને અપેક્ષિત આપુખ્ય વધે ત્યારે વ્યક્તિએ નિવૃત્તિ પછીના જીવનનો વિચાર કરીને ખોતાની બચત વધારવી પડે. વિકાસશીલ દેશોમાં આરોગ્ય સુધારવાની બચત વધે છે. જે લાંબે ગાળે મૂડી સર્જનની પ્રક્રિયા દ્વારા લોકોની આવક વધે છે. લાંબા અને તંદુરસ્ત જીવન માટે બાળકના જન્મ સમયનું અપેક્ષિત આપુખ્ય એટલે આરોગ્ય.

વર્ષ 2016નાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમનાં માનવ વિકાસ અહેવાલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતમાં સરેરાશ અપેક્ષિત આપુખ્ય 68.3 વર્ષ હતું, જેમાં સ્ત્રીઓનું 69.78 વર્ષ અને પુરૂષોનું 67.26 વર્ષ હતું. ભારત સિવાયનાં અન્ય દેશો નોર્વેમાં 81.7 વર્ષ ઓસ્ટ્રેલિયામાં 82.5 વર્ષ, અમેરિકામાં 82.2 વર્ષ, ચીનમાં 76 વર્ષ, બ્રાઝિલમાં 74.7 વર્ષ હતું. જ્યારે સાઉથ સુદાનમાં 57.1 વર્ષ, બારુંદીમાં 56.1 વર્ષ અને સેન્ટ્રલ આફ્રિકન રિપબ્લિકમાં 51.5 વર્ષ હતું. ભારતમાં માતૃત્વ મૃત્યુદર 2010માં પ્રતિ એક લાખે 215 હતો જે 2015માં પ્રતિ એક લાખે 174 થયો હતો. ભારતમાં બાળ-મરણનું પ્રમાણ વર્ષ 2015માં પ્રતિ એક હજારે 40.5 હતું. જેમાં પુરૂષોનું પ્રતિ હજારે 39.2 અને સ્ત્રીઓનું પ્રતિ હજાર 41.8 હતું.

ભારતમાં વર્ષ 2015 દરમિયાન આરોગ્ય ક્ષેત્રે સુધારો થયો છે. આરોગ્ય સુધારણાના કેન્દ્રોમાં વર્ષ 2015માં 15,3655 જેટલા પેટા કેન્દ્રો, 25308 પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર અને 5396 જેટલા કોમ્યુનિટી આરોગ્ય કેન્દ્રો હતો.

2. શિક્ષણ

માનવ વિકાસ આંકમાં શિક્ષણ એ સામાજિક નિર્દેશક તરીકે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશમાં સાક્ષરતાનો દરનું પ્રમાણ શિક્ષણની પરિસ્થિતિ સૂચવે છે. દેશની કુલ વસતીમાંથી શિક્ષણ મેળવેલી વસતીની ટકાવારી વડે દેશમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ જાણી શકાય છે.

શિક્ષણમાં બે બાબતો મહત્વની છે. 1). 15 કે તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ. 2) શાળા કોલેજમાં જવા યોગ્ય વયનાં બાળકોમાંથી શાળા કોલેજમાં જતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ.

ભારતમાં વર્ષ 2016માં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 74.04 ટકા હતું. જેમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 65.46 અને પુરૂષોની સાક્ષરતાની ટકાવારી 82.14 હતી. ભારતમાં કેરળ રાજ્યમાં સૌથી વધુ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ છે જે 94.00 ટકા છે. જેમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ 96.11 ટકા અને પુરૂષોનું પ્રમાણ 92.07 ટકા છે. જ્યારે સૌથી ઓછી સાક્ષરતાની ટકાવારી બિહારમાં છે. જે 63.82 ટકા છે.

ભારતમાં વર્ષ 2010-11માં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સંખ્યામાં પ્રાથમિક શાળાઓ, 7,48,500, ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓ 4,77,600 માધ્યમિક શાળાઓ 13,1200 ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ 72,000, કોલેજોની સંખ્યા 32574 અને યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યા 712 હતી. વર્ષ 2014 દરમિયાન વધી-ઘટીને પ્રાથમિક શાળાઓ 7,90,600, ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓ 4,00,000, માધ્યમિક શાળાઓ 131300 ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ 102600, કોલેજો, 36671 અને યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યા 712 હતી. આથી જ્યારે ભારતમાં વર્ષ-2010 દરમિયાન વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં પ્રાથમિક કક્ષાએ 1348 લાખ, ઉચ્ચતર પ્રાથમિક કક્ષાએ 619 લાખ, માધ્યમિક શિક્ષણમાં જેમાં કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓની કક્ષાએ 275 લાખ હતી. વર્ષ 2014માં વિવિધ સ્તરે શિક્ષણ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી-ઘટીને પ્રાથમિક કક્ષાએ 1300 લાખ, ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં 657 લાખ, માધ્યમિક કક્ષાએ 370, ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ 220 હતી. જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ વર્ષ 2013માં પ્રવેશ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા 295 લાખ હતી.

3. માથાદીઠ આવક (જીવન ધોરણ)

માથાદીઠ આવક એ માનવ વિકાસ આંકનો મહત્વનો નિર્દેશક છે. જીવન ધોરણને માથાદીઠ આવક દ્વારા માપવામાં આવે છે. માથાદીઠ આવકની ગણતરી માટે જે તે દેશની આવક અમેરિકાનાં ચલાણ મૂલ્યમાં આધારે ગણવામાં આવે છે.

ભારતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં કુદરતી સંપત્તિ હોવા છતાં ભારતનો વિકાસ થઈ શક્યો નથી. ભારત હજુ પણ વિકાસશીલ દેશોની યાદીમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. વર્ષ-2013માં ભારત દેશની માથાદીઠ આવક 5,150 ડોલર હતી. જ્યારે વર્ષ 2015 દરમિયાન 5,663 થવા હતી. વર્ષ 2015માં અમેરિકાની માથાદીઠ આવક 53,245 ડોલર, કેનેડા 42,582, બ્રાઝિલ, 14,145, ચીનની 13,345 ડોલર હતી. જે ભારત દેશની માથાદીઠ આવક કરતા અનેક ગણી વધારે છે. જ્યારે બારુદીની 691 ડોલર અને સેન્ટ્રલ આફ્રિકન રિપબ્લિકની 587 ડોલર હતી. જે ભારત દેશની માથાદીઠ આવક કરતાં ઓછી હતી. ભારત દેશની માથાદીઠ આવક વર્ષ 2013, 2014, 2015 દરમિયાન સતત વધતી રહી છે અને ભારત દેશનો આર્થિક વિકાસ સતત વધી રહ્યો છે.

6. ઉપસંહાર

ભારત એ વિકાસશીલ દેશ છે. જે પ્રવર્તમાન સમયમાં વિકસિત દેશોની યાદીમાં પોતાનું નામ નોંધાવવા માટે પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. દેશમાં પ્રવર્તમાન સમયમાં માનવ વિકાસ આંકનાં મહત્વનાં ઘટકો, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને જીવન ધોરણનાં પ્રમાણમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. આરોગ્ય અને શિક્ષણને લગતી વિવિધ સુવિધાઓ દેશમાં ઉપલબ્ધ હોવાથી દેશનાં વિકાસમાં સહાયતા મળી રહી છે. જ્યારે બીજી તરફ માથાદીઠ આવકમાં લોકોનું જીવન ધોરણ સુધરતા, રોજગારીની તકો ઉદ્ભવતા લોકોની આવક બચત અને મૂડી રોકાણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આથી ભારત દેશમાં માનવ વિકાસ આંકનું પ્રમાણ સતત વધી રહ્યું છે.

સંદર્ભ

1. ઠાકર, હર્ષદ. કે. (2005) “અર્થશાસ્ત્ર-ધોરણ-12” ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ વિદ્યાપત્ર સેક્ટર 10-A ગાંધીનગર
2. પોપ્યુલર પ્રોફેસર્સ (ND) “વાણિજ્ય સંચાલન”
3. Economic Survey Report 2016.
4. Government of India Ministry of Health and Family Welfare statistics Divine Rural Health statistics 2014-15
5. United Nations Department Programme (UNDP) Human Development Report 2014, Page No. 60
6. United Nations Development Programme (UNDP) Human Development Report 2015 Page No. 208
7. United Nations Development Programme (UNDP) Human Development Report 2016 Page No. 198